

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Στον συλλογικό τόμο με τίτλο *Literacy: Interdisciplinary Conversations*¹ (*Εγγραμματοσύνη: Διεπιστημονικές αναλύσεις*) διάφορα είδη εγγραμματοσύνης —οπτική ή μαθηματική, εγγραμματοσύνη των μέσων ή των ηλεκτρονικών υπολογιστών— παρουσιάζονται ως προεκτάσεις της παραδοσιακής έννοιάς της, δηλαδή «της ικανότητας γραφής και ανάγνωσης» (OED). Την ίδια χρονιά (1994), ένας άλλος συλλογικός τόμος, που εστίαζε στα αρχαία συστήματα επικοινωνίας του Νέου Κόσμου, δημοσιεύθηκε υπό τον τίτλο *Writing without Words: Alternative Literacies in Mesoamerica and the Andes* (*Γράφοντας χωρίς λέξεις: Εναλλακτικές εγγραμματοσύνες στη Μεσοαμερική και τις Άνδεις*). Αποκήρυξε σθεναρά τον παραδοσιακό διαχωρισμό μεταξύ της γραφής, από τη μία, και των συμβολικών συστημάτων ή της εικονογραφίας, από την άλλη, ενώ τόνιζε ότι ο «προφορικός λόγος μπορεί να αποτελεί τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο επικοινωνίας για πολλά πράγματα, αλλά είναι σαφώς ανεπαρκής για τη μετάδοση ιδεών μουσικής, μαθηματικής ή οπτικής φύσης, για παράδειγμα».² Προφανώς, υπάρχουν πολλές δυσκολίες στον ορισμό της εγγραμματοσύνης³

¹ Keller-Cohen 1994.

² Boone 1994, σ. 9.

³ Αυτό υπογράμμισε σχεδόν εξήντα χρόνια πριν ο Γ.Σ. Γκρέυ στη μονογραφία του για την UNESCO με τίτλο *The Teaching of Reading and Writing*. Πρβλ.

και στην τοποθέτησή της στον άξονα της πολιτισμικής και γνωστικής εξέλιξης των ανθρώπων.

Μπορούμε να ξεκινήσουμε την ιστορία μας από το 1963. Σε ένα σημαντικό άρθρο εκείνης της χρονιάς με τίτλο «The Consequences of Literacy» («Οι συνέπειες της εγγραμματοσύνης»), ο ανθρωπολόγος Τζακ Γκούντνι και ο ιστορικός λογοτεχνίας Ίαν Γουάτ υποστήριξαν ότι το αλφάβητο σχετίζεται άμεσα με τον διαχωρισμό του μύθου από την ιστορία, την ανάπτυξη του ατομισμού, την ανάδυση του σκεπτικισμού, της επιστημονικής σκέψης, ακόμα και της δημοκρατίας.⁴ Το ίδιο έτος, ο κλασικιστής Έρικ Χάβελοκ ισχυρίστηκε ότι η ελληνική εκδοχή του σημιτικού αλφαβήτου, η οποία ήταν ανώτερη από τα πρωιμότερα συστήματα γραφής, έκανε ευκολότερη την απόκτηση των δεξιοτήτων της ανάγνωσης και της γραφής. Η εύκολη διάδοση αυτών των δεξιοτήτων υπήρξε η σημαντικότερη κινητήριος δύναμη για την ελληνική διανοητική εξέλιξη.⁵ Από τότε, έχει δημιουργηθεί ένα χάσμα ανάμεσα σε δύο κύριες προσεγγίσεις, το οποίο απασχολεί ανθρωπολόγους, ψυχολόγους, εκπαιδευτικούς, κοινωνικούς γλωσσολόγους και ιστορικούς και από τις δύο πλευρές. Υπάρχουν, καταρχάς, οι ερευνητές (μεταξύ αυτών και οι Γκούντνι, Γουάτ και Χάβελοκ) που θεωρούν τον διαχωρισμό μεταξύ εγγράμματων και αναλφάβητων κοινωνιών «διαφωτιστικό»⁶ και αντιμετωπίζουν την απλότητα του αλφαβήτου ως κλειδί για την «ανωτερότητα» του δυτικού πολιτισμού και τη γραφή —ή την τυπογραφία— ως κρίσιμο παράγοντα για την εξέλιξη μιας

Resnick & Resnick 1977· Scribner 1984· Kaestle 1985· Langer 1988· Venezky 1993· Roberts 1995.

⁴ Goody & Watt 1963.

⁵ Havelock 1963· 1976, σ. 28, 41, 44· 1982, σ. 185–188 και 1986, σ. 98–116.

⁶ Goody & Watt 1963, σ. 305. Για περαιτέρω ανάλυση της θεωρίας του Γκούντνι όσον αφορά τη λειτουργία της εγγραμματοσύνης ως παράγοντα αλλαγής (Goody 1977 και 1986), βλ. Lloyd 1979, σ. 239–240· Street 1984, σ. 44–65 και R. Thomas 1992, σ. 16–18.

κοινωνίας.⁷ Από την άλλη, υπάρχουν εκείνοι που υποβαθμίζουν τη σημασία του αλφαβήτου ως ανώτερης γραφής και δεν θεωρούν την εγγραμματοσύνη προϋπόθεση για την κοινωνική συνοχή. Για τους δεύτερους, η εγγραμματοσύνη αποτελεί «κοινωνικό επίτευγμα», το οποίο «τα άτομα κατορθώνουν μόνο μέσα από τη συμμετοχή τους σε κοινωνικά οργανωμένες δραστηριότητες που περιλαμβάνουν γραπτό λόγο».⁸ Τα τελευταία σαράντα χρόνια, πολλοί ερευνητές⁹ έχουν λάβει αποστάσεις από τη θεωρία της «μεγάλης διχοτόμησης»,¹⁰ τονίζοντας αντίθετα την ανάγκη να μελετηθεί η εγγραμματοσύνη στο πλαίσιο διαφόρων κοινωνικών, πολιτισμικών, πολιτικών και οικονομικών πρακτικών.

Εντωμεταξύ, τη δεκαετία του 1960, η μελέτη της εγγραμματοσύνης ενισχύθηκε από το ενδιαφέρον που άρχισαν να δείχνουν οι ιστορικοί για τις δραστηριότητες και τις πεποιθήσεις των απλών ανθρώπων. Το άρθρο του Χάρβεϋ «Literacy in the Athenian Democracy» («Εγγραμματοσύνη στην αθηναϊκή δημοκρατία»), μια ενδελεχής συλλογή και ανάλυση των σχετικών γραμματειακών και αρχαιολογικών δεδομένων από την κλασική Αθήνα, εμφανίστηκε σε αυτό το πλαίσιο.¹¹ Παλαιότερα, η εγγραμματοσύνη

⁷ Βλ. για παράδειγμα, Olson 1977 (αλλά βλ. Olson 1994, σ. 16)· Eisenstein 1980· Ong 1982 και 1986.

⁸ Scribner 1984, σ. 7 και 8, αντίστοιχα.

⁹ Βλ. για παράδειγμα, Freire 1970· Clanchy 1979· Graff 1979 και 1981· Scribner & Cole 1981· Furet & Ozouf 1982· Pattison 1982· Street 1984 και 1995· Finnegan 1988· Bloch 1989 κ.τλ.

¹⁰ Δηλαδή τη διάκριση της ανθρώπινης εμπειρίας ή των κοινωνιών σε αναλφάβητες και «εγγράμματα»: πρβλ. επίσης παρόμοιες διχοτομήσεις: «πρωτόγονος» ή «απλοϊκός» έναντι «πολιτισμένου» ή «εξελιγμένου», «προλογικός» ή «προορθολογικός» έναντι «λογικού» ή «ορθολογικού»: Goody 1977, κεφ. 8: «The Grand Dichotomy Reconsidered».

¹¹ Harvey 1966. Σε αυτό το κεφάλαιο δεν σκοπεύω να παρουσιάσω όλα τα σύγχρονα έργα σε σχέση με την εγγραμματοσύνη, αλλά μόνο εκείνα που συστηματικά εστιάζουν στη διάδοση της εγγραμματοσύνης στην Αθήνα. Αυτός είναι ο λόγος που δεν αναφέρεται η Ρ. Τόμας (1989, 1992, 1995, 2001) σε αυτήν τη σύντομη επισκόπηση. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να σημειωθεί ότι η Ρ. Τόμας

εμφανιζόταν σπάνια στις ιστορικές αναλύσεις για την Αθήνα του 5ου αιώνα, και όποτε αναφερόταν υπήρχε σαφώς η τάση να συνδέεται με την αθηναϊκή δημοκρατία. Πριν από εβδομήντα χρόνια, ο Μπέντζαμιν Μέριτ¹² υποστήριξε ότι η ραγδαία αύξηση δημόσιων επιγραφών στην Αττική από τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. και εξής πρέπει να συσχετιστεί συγκεκριμένα με τις απαρχές και την εξέλιξη των δημοκρατικών πρακτικών. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Ε.Γ. Τέρνερ σημειώνει: «Θεωρώ ως αξίωμα το εξής: Η ευρέως διαδεδομένη ικανότητα ανάγνωσης και γραφής αποτελεί βασική προϋπόθεση για την αθηναϊκή δημοκρατία. Καμία άλλη εξήγηση δεν μπορεί να δικαιολογήσει τη δαπανηρή εγχάραξη σε μάρμαρο των συναλλαγών του κυρίαρχου λαού».¹³ Ο Χάρβεϊ έθεσε το απλό ερώτημα: «Πόσοι Αθηναίοι του 5ου και του 4ου αιώνα γνώριζαν γραφή και ανάγνωση;» και η απάντησή του ήταν: «Η πλειονότητα των Αθηναίων πολιτών ήταν ... εγγράμματοι».¹⁴ Όπως ο Μέριτ, ο Χάρβεϊ επίσης θεωρούσε τις στερεότυπες εκφράσεις *ἴνα πάντες οἱ βουλόμενοι εἰδῶσιν* («ώστε όλοι όσοι επιθυμούν να μάθουν») και *σκοπεῖν τῷ βουλομένῳ* («ώστε όσοι επιθυμούν να δουν») ως αξιόπιστους δείκτες της εγγραμματοσύνης της πλειονότητας.

τονίζει την πολύπλοκη σχέση μεταξύ προφορικού λόγου και εγγραμματοσύνης στην αρχαϊκή και την κλασική περίοδο και περιγράφει την Αθήνα ως μια κοινωνία που βίωσε ιδιαίτερα έντονα τη δυναμική αλληλεπίδραση του προφορικού λόγου με την εγγραμματοσύνη κατά τη διάρκεια του 5ου και, κυρίως, του 4ου αιώνα. Επιπλέον, οι Sickinger 1999 και 2002 και Rébarthe, 2005α, 2005β, 2006 δεν συμπεριλαμβάνονται εδώ, διότι ενδιαφέρονται κυρίως για το ζήτημα της τήρησης αρχείων, ο πρώτος εκφράζοντας μια αισιόδοξη άποψη για την περίοδο από τον 6ο αιώνα και εξής και ο δεύτερος τονίζοντας τη μνημειακότητα των δημόσιων επιγραφών.

¹² Meritt 1940, σ. 89–93· βλ. επίσης Hedrick 1994 και 1999 για τους ισχυρισμούς του Μέριτ.

¹³ Turner 1952, σ. 9. Όμως, αυτή η υπόθεση δεν λαμβάνει υπόψιν το γεγονός ότι και οι βασιλείς της Αιγύπτου και της Περσίας είχαν προηγουμένως προχωρήσει στη δαπανηρή εγχάραξη επιγραφών.

¹⁴ Harvey 1966, σ. 628· και στη σ. 629 προσθέτει ότι οι Αθηναίοι απολάμβαναν τα οφέλη της ανάγνωσης και της γραφής. Για μια διαφορετική ερμηνεία, βλ. Hedrick 1999.

Αν οι αναλφάβητοι Αθηναίοι αποτελούσαν την πλειονότητα, τότε οι φράσεις αυτές θα ήταν «εμπαιγμός». ¹⁵ Παρόλο που θεωρούσε ότι «η δημοκρατία και η εγγραμματοσύνη δεν συμβαδίζουν απαραίτητα», είχε συμπεράνει ότι «τα υψηλά ποσοστά εγγραμματοσύνης στην Αθήνα δεν ήταν εντελώς ασύνδετα με το γεγονός ότι αποτελούσε μια δημοκρατία». ¹⁶

Πρόσφατα, όμως, η αισιόδοξη άποψη του Χάρβεϋ και άλλων κλασικιστών ¹⁷ έχασε έδαφος έναντι της θεωρίας της «περιορισμένης εγγραμματοσύνης» που συνδέθηκε με τον Χάβελock, και αργότερα, με ακόμα μεγαλύτερη επίδραση, με τον Χάρρις, στο βιβλίο του *Ancient Literacy (Αρχαία εγγραμματοσύνη, 1989)*. ¹⁸ Ο Χάρρις επιπλέον δεν βασίστηκε απλώς στις μαρτυρίες από την τραγωδία, την αρχαία κωμωδία, τις επιγραφές και τα τέχνηρα, όπως αγγειογραφία με σκηνές διδασκαλίας ή επιτύμβιες στήλες όπου απεικονίζονται άτομα που διαβάζουν. Χρησιμοποίησε τις έρευνες των ανθρωπολόγων, καθώς και των ιστορικών της προνεωτερικής και της νεωτερικής Ευρώπης, μέσω συγκριτικών μελετών εγγράμματων και αναλφάβητων πολιτισμών. Σύμφωνα με τον Χάρρις, στην Αθήνα δεν υπήρχαν οικονομικές, κοινωνικές, ιδεολογικές ή πολιτικές προϋποθέσεις παρόμοιες με αυτές που επέτρεψαν τη μαζική εγγραμματοσύνη σε κάποιες σύγχρονες κοινωνίες. ¹⁹ Αντίθετα, κυριαρχούσαν συνθήκες που ευνοούσαν την περιορισμένη εγγραμματοσύνη — δηλαδή η αγροτική οικονομία και η απουσία κρατικά υποστηριζόμενης εκπαίδευσης και φθηνής γραφικής ύλης. Συμπέρανε ότι τα ποσοστά της

¹⁵ Harvey 1966, σ. 600.

¹⁶ Harvey 1966, σ. 590 και 623, αντίστοιχα.

¹⁷ Για παράδειγμα, Immerwahr 1964, σ. 17· Ryle 1966, σ. 22· Woodbury 1976, σ. 349· Flory 1980, σ. 19· Burns 1981, σ. 371· Knox 1985, σ. 11· Detienne 1988α, σ. 46, σημ. 60 κ.ο.κ.

¹⁸ Harris 1989α. Βλ. κριτική των C. Thomas 1991, σ. 240–241· R. Thomas 1991, σ. 182· J.D. Thomas 1993, σ. 430.

¹⁹ Harris 1989α, σ. 12, 15, 94–95· 1989β, σ. 40–41.

εγγραμματοσύνης δεν ξεπερνούσαν το 5–10 τοις εκατό των ελεύθερων πολιτών της Αττικής (ανδρών και γυναικών) και περίπου το 15 τοις εκατό των ενηλίκων ανδρών πολιτών.²⁰

Η εφαρμογή της συγκριτικής μεθόδου έγινε δεκτή με ενθουσιασμό.²¹ Είναι αδύνατο να μη συμφωνήσεις με τον Χάρρις ότι η «συγκριτική μέθοδος παίζει κρίσιμο ρόλο στην ανακάλυψη του εύρους διάδοσης της εγγραμματοσύνης στην αρχαιότητα»,²² ιδίως εφόσον ιστορικοί και ερευνητές διαφόρων ειδικοτήτων έχουν μελετήσει την κοινωνική εμπειρία της εγγραμματοσύνης.²³ Οι αναλογίες μπορούν να μας βοηθήσουν να αναγνωρίσουμε πλευρές των φαινομένων που διαφορετικά θα παρέμεναν κρυμμένες. Από την άλλη, μπορούν να μας οδηγήσουν σε λανθασμένα μονοπάτια. Και, πράγματι, έχει αμφισβητηθεί έντονα ότι η τυπογραφία, η εκβιομηχάνιση, η οικονομική πρόοδος και η σχολική εκπαίδευση αποτελούν επαρκείς προϋποθέσεις για τη μαζική εγγραμματοσύνη.²⁴ Συγκεκριμένα, οι γνωστικοί ψυχολόγοι, οι ανθρωπολόγοι και οι ιστορικοί έχουν αμφισβητήσει την εξίσωση της εγγραμματοσύνης με τη σχολική εκπαίδευση,²⁵ και έχουν αποδείξει ότι τα ποσοστά ακόμα και της εγγραμματοσύνης που ισοδυναμεί απλώς

²⁰ Harris 1989α, σ. 114 και 328· πρβλ. Detienne 1986, σ. 30. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο Χάβελock ήταν ένας από τους ελάχιστους μελετητές κλασικής αρχαιότητας που σχετικά νωρίς υποστήριξαν την άποψη ότι οι πολυάριθμες σωζόμενες επιγραφές δεν θα πρέπει να θεωρούνται δείκτης της «λαϊκής εγγραμματοσύνης». Υποστήριξε ότι οι Αθηναίοι του 5ου αιώνα διέθεταν ελάχιστες δεξιότητες εγγραμματοσύνης, «περιγραφόμενες ως τεχνική εγγραμματοσύνη», δηλαδή ικανότητα να γράφουν «λίγα παραπάνω από την υπογραφή τους»: Havelock 1963, σ. 38–41, παραθέματα από τις σ. 39 και 40· πρβλ. Havelock 1982, σ. 198–200.

²¹ Βλ., για παράδειγμα, Kenney 1991, σ. 168–169.

²² Harris 1989α, σ. 11 και 1990, σ. 95.

²³ Η χρησιμότητα των συγκριτικών μελετών για την κοινωνική ιστορία έχει αναλυθεί από τον Πωλ Κάρτλεττ το 1985.

²⁴ Βλ. Graff 1979· Laqueur 1983, σ. 46 και 55· Street 1984.

²⁵ Resnick & Resnick 1977· Graff 1979 & 1981· Scribner & Cole 1981· Akinnaso 1992.

με την ικανότητα υπογραφής μειώθηκαν κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα στις νέες βιομηχανικές πόλεις της Αγγλίας.²⁶ Περαιτέρω, όπως σημειώνει ο Πλέκετ,²⁷ ο Χάρρις δεν διευκρινίζει πάντα σε ποια περίοδο και ποια περιοχή οι παράγοντες αυτοί κατάφεραν να προωθήσουν την εγγραμματοσύνη.

Όλα αυτά εγείρουν αμφιβολίες για τη μινιμαλιστική αξιολόγηση του Χάρρις ως προς το εύρος της εγγραμματοσύνης στην κλασική Αθήνα. Είναι προφανές λοιπόν ότι η διαφωνία σε σχέση με το πόσοι και ποιοι Αθηναίοι μπορούσαν να γράψουν και σε ποιον βαθμό παραμένει ανεπίλυτη, όμως αυτό που έχει σημασία δεν είναι μόνο τα ποσοστά εγγραμματοσύνης, αλλά η ποιότητα της αθηναϊκής κοινωνίας και του πολιτισμού της.

Βασικός μου στόχος στο παρόν βιβλίο είναι να αξιολογήσω την εγγραμματοσύνη των Αθηναίων και τις αξίες και τους περιορισμούς που διαμόρφωσαν τη χρήση της στο πλαίσιο της δημοκρατίας τους. Ενδιαφέρομαι αποκλειστικά για την εγγραμματοσύνη των Αθηναίων ως πολιτών και όχι στις συναλλαγές τους με τους υπόλοιπους κατοίκους της Αττικής —γυναίκες, μετοίκους, ξένους και δούλους— οι οποίοι αποκλείονταν εντελώς από την πολιτική ζωή. Πρέπει να ξεκινήσω δηλώνοντας ξεκάθαρα τι εννοώ με τον όρο «εγγραμματοσύνη» και ποιες είναι οι υποθέσεις μου. Σύμφωνα με τον βασικό λεξικολογικό ορισμό, εγγραμματοσύνη είναι «η ικανότητα γραφής και ανάγνωσης». Δεδομένης της παντελούς έλλειψης άμεσων μαρτυριών για την ικανότητα ανάγνωσης, θα εστιάσω στη γραφή. Όμως, δεν υποστηρίζω ότι ο προφορικός λόγος είναι ασύμβατος με τη γραφή· αντίθετα, πιστεύω ότι αυτά τα δύο αλληλοσυμπληρώνονται, καθώς είναι στενά συνδεδεμένα στις διάφορες αλληλεπιδράσεις της εγγραμματοσύνης. Παρ' όλα αυτά, δίνω έμφαση στις διαφορές μεταξύ του προφορικού και του γραπτού λόγου. Ο προφορικός λόγος είναι

²⁶ Για περαιτέρω ανάλυση του θέματος βλ., για παράδειγμα, Sanderson 1972· Laqueur 1974 και 1983· West 1978.

²⁷ Pleket 1992, σ. 418.

εφήμερος, λαμβάνει χώρα σε πραγματικό χρόνο και προϋποθέτει το όργανο της ακοής. Είναι παροδικός και πρόσκαιρος και χρησιμοποιεί την ακουστική λειτουργία. Αντίθετα, ο γραπτός λόγος παρουσιάζεται στον χώρο και όχι στον χρόνο και προϋποθέτει το όργανο της όρασης. Συνεπώς, είναι μόνιμος, χωρικός και οπτικός. Αυτό σημαίνει ότι στη γραφή φορέας του νοήματος θεωρείται εξ ολοκλήρου το κείμενο. Η αποτελεσματική γραπτή επικοινωνία απαιτεί ευαισθησία όσον αφορά τις πληροφοριακές ανάγκες του αναγνώστη, αλλά και δεξιότητες στη χρήση περίπλοκων γλωσσολογικών τεχνικών. Άρα, θεωρώ ότι η εγγραμματοσύνη, ως μορφή επικοινωνίας ανάμεσα στον γραφέα και τον αναγνώστη μέσω του κειμένου, περιλαμβάνει την ικανότητα να δημιουργεί και να κατανοεί κάποιος γραπτά μηνύματα, καθώς και τους σκοπούς τους²⁸ και «τις αλλαγές που προκαλεί αυτή η ικανότητα».²⁹

Θα ήθελα να διασαφηνίσω ότι δεν συμφωνώ με την άποψη που υπαινίσσονται τα προαναφερθέντα, ότι δηλαδή η ίδια η απλότητα της αλφαβητικής γραφής εξηγεί την εξέλιξη της δημοκρατίας. Η βασική μου υπόθεση είναι ότι η ύπαρξη της γραφής από μόνη της δεν μπορεί να επιφέρει κοινωνικές αλλαγές· ότι η εγγραμματοσύνη εξαρτάται από το κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον και ότι η κοινωνική αλληλεπίδραση παίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξή της. Είναι η κοινωνία και όχι η γραφή αυτή που καθορίζει ποιος μπορεί να διαβάσει και με ποιον τρόπο: Το καθοριστικό στοιχείο έγκειται στη χρήση της γραφής, ποιος τη χρησιμοποιεί, ποιος την ελέγχει, για ποιον λόγο χρησιμοποιείται, ποια είναι η θέση της στο πλαίσιο της εξουσίας, πόσο ευρέως διαδεδομένη είναι. Η έκταση της εγγραμματοσύνης και ο ρυθμός με τον οποίο διαδίδεται ή περιορίζεται είναι αποτέλεσμα ιστορικών και κοινωνικών διαδικασιών και δεν συνδέεται εγγενώς με τη γραφή· οι λειτουργίες της γραφής επηρεάζονται, αναγκαστικά

²⁸ Σύμφωνα με W.S. Gray 1956, σ. 18 και 24.

²⁹ Cook-Gumperz 1986, σ. 17.

και εμφανώς, από το μέγεθος και τη σύνθεση του συνόλου των εγγράμματων.

Συμφωνώ με τους ιστορικούς που υποστηρίζουν ότι η εγγραμματοσύνη ήταν εκτεταμένη στην Αθήνα, αλλά θέλω επίσης να εξηγήσω γιατί συνέβαινε αυτό και γιατί η εγγραμματοσύνη είχε μεγαλύτερη σημασία για την Αθήνα, από ό,τι για τις άλλες ελληνικές πόλεις και, ακόμα, άλλες ελληνικές δημοκρατίες. Δεν θα ακολουθήσω τους ερευνητές που προσεγγίζουν την εγγραμματοσύνη καταφεύγοντας σε μαρτυρίες από γεωγραφικές περιοχές σε όλη την Ελλάδα ή από πολύ διαφορετικές χρονικές περιόδους. Πιστεύω ακράδαντα ότι η Αθήνα του 5ου αιώνα διαφέρει ουσιαστικά στη δομή, το πνεύμα και την οικονομική της υποδομή από μεταγενέστερες περιόδους.³⁰

Υποστηρίζοντας ότι η εγγραμματοσύνη αποτελεί κοινωνική κατασκευή που μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητή μόνο στο δικό της χρονικό και τοπικό πλαίσιο, εστιάζω στην αλληλεπίδραση μεταξύ των κλεισθένειων πολιτικών μεταρρυθμίσεων και της εγγραμματοσύνης, μια αλληλεπίδραση που, απ' όσο γνωρίζω, δεν έχει ερευνηθεί αρκετά.³¹ Σημειώνω ότι οι κλεισθένειες μεταρρυθμίσεις έχουν χαρακτηριστεί από τον Χάρρις ως «ιδιαιτέρα προβληματικές»³² και ότι και άλλοι μελετητές έχουν υποθέσει ότι η εγγραμματοσύνη ήταν αυτή που προώθησε τα συμφέροντα της

³⁰ Για παράδειγμα, στον απόηχο του Πελοποννησιακού Πολέμου παρατηρείται η ανάπτυξη της *χρηματιστικής* οικονομίας σε συνδυασμό με την αγροτική ερήμωση που υπονόμευσε τη συνοχή μεταξύ *ἄστεως* και υπαίθρου. Πρβλ. Vernant 1980, σ. 5–9.

³¹ Για παράδειγμα, δεν περιλαμβάνεται στην πρόσφατη σημαντική ερμηνεία των κλεισθένειων πολιτικών μεταρρυθμίσεων από τον Anderson 2003.

³² Harris 1989α, σ. 62. Βλ. επίσης R. Thomas 2001, σ. 74: «Η σχέση μεταξύ του πολιτικού συστήματος και της παρουσίας ή της χρήσης της *εγγραμματοσύνης* μοιάζει εξαιρετικά περίπλοκη».

δημοκρατίας, αλλά χωρίς να καταδεικνύουν γιατί ή πώς συνέβη αυτό.³³

Η θέση μου είναι ότι η φυλετική οργάνωση της Αττικής χερσονήσου σύμφωνα με τις δημοκρατικές αρχές της ελευθερίας και της ισότητας προώθησε όντως την εγγραμματοσύνη και ότι οι κλεισθένειες μεταρρυθμίσεις παρείχαν νέα πλαίσια και νέα θέματα για τη γραφή (Κεφάλαια 1 και 4). Δεν αμφισβητώ την κυριαρχία της γεωργίας στην αθηναϊκή οικονομία, αλλά υποστηρίζω ότι οι δήμοι της Αττικής ήταν σχετικά αυτάρκεις πυρηνικοί οικισμοί ή χωριά που παρείχαν ποικιλία τρόπων απασχόλησης στους κατοίκους. Στόχος του πρώτου κεφαλαίου είναι να καθορίσει κατά πόσο ο γραπτός λόγος συνέβαλε στη συνολική λειτουργία της δημοκρατικής οργάνωσης των φυλών. Υποστηρίζω ότι, επιδιώκοντας την πολιτική ισότητα για όλους τους δήμους και τις φυλές της εκτεταμένης περιοχής της Αττικής, οι Αθηναίοι υιοθέτησαν τη γραφή ως μέσο επικοινωνίας που διευκόλυνε την ανταλλαγή αξιόπιστων πληροφοριών ανάμεσα στους δήμους κάθε φυλής, ανάμεσα στις ίδιες τις φυλές, καθώς και ανάμεσα στις φυλές και το αστικό κέντρο, σε σχέση με ιδιαίτερος σημαντικά ζητήματα, συμπεριλαμβανομένης της κινητοποίησης του στρατού και της πολιτικής οργάνωσης του σώματος των πολιτών.

Η κατανόηση των μηχανισμών επικοινωνίας στο πλαίσιο της αθηναϊκής πολιτείας είναι βασική για την έρευνά μου σχετικά με την εγγραμματοσύνη στην Αθήνα. Η συνολική διαδικασία της επικοινωνίας, η οποία αποτελείται από τον πομπό, το μήνυμα, τον αποδέκτη και την απάντηση, χρησιμοποιείται στη μελέτη του θεσμού του οστρακισμού. Στο δεύτερο κεφάλαιο, αντιμετωπίζω την *όστρακοφορίαν* ως ένα είδος επικοινωνίας, με τα *όστρακα* να αποτελούν το μέσο επικοινωνίας ανάμεσα στους ψηφοφόρους (πομπούς) και τους υπευθύνους για την καταμέτρηση

³³ Βλ. για παράδειγμα Meritt 1940· Turner 1952· Harvey 1966· Robb 1994, σ. 135–137· πρβλ. R. Thomas 1989, σ. 18–19 και 2001, σ. 74–75.

των ψήφων (αποδέκτες). Υποθέτοντας ότι ο οστρακισμός ως δημοκρατικός θεσμός είναι διαποτισμένος από τις αρχές της δικαιοσύνης και της ισότητας, εστιάζω στο ζήτημα των Αθηναίων «υποψηφίων» για οστρακισμό που έφεραν το ίδιο όνομα, στο πλαίσιο του δύσκολου καθήκοντος της καταμέτρησης μερικών χιλιάδων οστράκων. Υποστηρίζω συνεπώς ότι η κατάρτιση ενός καταλόγου με τα πλήρη ονόματα αποτελούσε τον μηχανισμό που επέτρεπε στους Αθηναίους να αποφεύγουν τις συγχύσεις μεταξύ συνονόματων υποψηφίων.

Η ικανότητα γραφής και ανάγνωσης έχει διαφορετικά επίπεδα. Στο ένα άκρο του φάσματος της εγγραμματοσύνης βρίσκεται η «πλήρης εγγραμματοσύνη» ή «λογοτεχνική εγγραμματοσύνη» που φανερώνει βαθιά γνώση των βιβλίων και της γραμματείας.³⁴ Στο άλλο άκρο βρίσκεται ο «αναλφαβητισμός», δηλαδή η απουσία βασικών δεξιοτήτων της ανάγνωσης και της γραφής. Μεταξύ των δύο άκρων του φάσματος, υπάρχουν από τη μία οι ημιεγγράμματοι, δηλαδή άτομα με βασική, «ελάχιστη» ή «τεχνική»/«περιορισμένη»/«οριακή» εγγραμματοσύνη,³⁵ δηλαδή

³⁴ Πρβλ. Clanchy 1983, σ. 16, βάσει του H. Grundmann, «Litteratus–Illiteratus», *Archiv für Kulturgeschichte* 40, 1958: «Litteratus τον Μεσαίωνα σήμαινε να γνωρίζεις λατινικά και όχι να διαθέτεις βασικές δεξιότητες ανάγνωσης και γραφής».

³⁵ Υποστηρίζοντας ότι οι Αθηναίοι του 5ου αιώνα ήταν ελάχιστα εγγράμματοι, ο Χάβελock χρησιμοποιεί τον όρο «τεχνική εγγραμματοσύνη» για να ορίσει την ικανότητα ενός ατόμου «να γράφει λίγα περισσότερα από την υπογραφή του»: Havelock 1963, σ. 38–41, παράθεμα από τη σ. 40, και στη σ. 39 αναφέρει: «Μπορεί να έχουμε να κάνουμε με την κατάσταση που περιγράφεται καλύτερα με τον όρο τεχνική εγγραμματοσύνη, όπου η δημόσια επιγραφή συντάσσεται ως πηγή αναφοράς για τους αξιωματούχους και ως τρόπος ελέγχου πιθανών αυθαίρετων ερμηνειών». Όπως το κατανοώ εγώ, η «τεχνική εγγραμματοσύνη» του Χάρρις αποτελεί έναν ακόμη όρο για αυτόν τον βαθμό εγγραμματοσύνης: 1989α, σποράδη και για έναν ορισμό σ. 7–8· όμως, επισημαίνω και τις μάλλον περίπλοκες αναφορές του στους βαθμούς αυτής της εγγραμματοσύνης: σ. 15, 19, 61, 328. Όσον αφορά τον όρο «περιορισμένος», βλ. Rébarthe 2006, σ. 18· βλ. επίσης τα σχόλιά του για σχετικούς όρους: σ. 33–34. Η Ρ. Τόμας (1992, σ. 11 και 13) χρησιμοποιεί τον όρο «φωνητική εγγραμματοσύνη»

άτομα που διαθέτουν απλώς την ελάχιστη ικανότητα να διαβάζουν και να γράφουν μόνο γνωστά μηνύματα, και από την άλλη βρίσκονται οι λειτουργικά εγγράμματοι, των οποίων οι δεξιότητες στη γραφή και την ανάγνωση τους επιτρέπουν να γράφουν, να διαβάζουν και να κατανοούν χωρίς δυσκολία καινούργιο γραπτό υλικό, το οποίο θα μπορούσε να είναι ακόμα και μακροσκελές και περίπλοκο και, άρα, να μετέχουν στον πολιτισμό της κοινωνίας τους.

Σύμφωνα με την τρέχουσα άποψη, στην Αθήνα υπήρξε σημαντική ανάπτυξη των λειτουργιών της εγγραμματοσύνης,³⁶ αλλά την ίδια στιγμή η πλειονότητα των πολιτών δεν διέθετε δεξιότητες εγγραμματοσύνης και ερχόταν σε επαφή με τις ευρέως διαδεδομένες πρακτικές ανάγνωσης και γραφής που λάμβαναν χώρα στο αστικό της κέντρο μόνο μέσω της βοήθειας που παρείχαν έμπιστα μέλη της οικογένειας, φίλοι και συνεργάτες που ήταν οι ίδιοι εγγράμματοι.³⁷ Αυτό σημαίνει ότι οι Αθηναίοι πολίτες αντιμετωπίζονται σαν να κατείχαν μόνο βασικές δεξιότητες γραφής και ανάγνωσης παρά σαν να συμμετείχαν σε πρακτικές που απαιτούσαν εγγραμματοσύνη και διέθεταν το δικό τους σύνολο κανόνων, απαιτήσεων και περιορισμών, επηρεάζοντας την εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης.³⁸ Με λίγα λόγια, η Αθήνα του 5ου αιώνα θεωρείται μια κοινωνία «περιορισμένης» ή «τεχνικής» εγγραμματοσύνης. Στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο επανέρχομαι στα επιχειρήματα υπέρ της εγγραμματοσύνης δι' αντιπροσώπου, τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξουν την άποψη περί περιορισμένης εγγραμματοσύνης στους Αθηναίους.

(πρβλ. σ. 9 και 92)· βλ. επίσης τα σχόλιά της για τα διαφορετικά επίπεδα εγγραμματοσύνης: R. Thomas 1989, σ. 18–19.

³⁶ Harris 1989α, σ. 26–27.

³⁷ Harris 1989α, σ. 90· R. Thomas 1992, σ. 155.

³⁸ Πρβλ. Langer 1988, σ. 42.

Αυτό που προκύπτει από την επανερμηνεία των δεδομένων είναι η ιδιαιτερότητα της Αθήνας. Υπάρχουν δύο βασικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν την Αθήνα από άλλες κοινωνίες στις οποίες μαρτυρείται η εγγραμματοσύνη δι' αντιπροσώπου:³⁹ το φωνητικό της αλφάβητο και η δημοκρατία της, η οποία μετρίαζε τις συγκρούσεις μεταξύ πλούσιων και φτωχών. Ενώ η εγγραμματοσύνη σε άλλες κουλτούρες απαιτούσε ειδική εκπαίδευση, η ευκολία εκμάθησης του αλφάβητου διευκόλυνε τη διδασκαλία στο πλαίσιο της οικογένειας. Εντωμεταξύ, το ίδιο το δημοκρατικό σύστημα ενθάρρυνε και παρείχε κίνητρο στους Αθηναίους να ανταποκριθούν στην απαίτηση να είναι εγγράμματοι.⁴⁰ Πιο συγκεκριμένα (Κεφάλαιο 3), επανεξετάζω την απόδοση του Μπρονήρ των λεγόμενων οστράκων της Ακρόπολης στα οποία απαντά το όνομα «Θεμιστοκλής» σε δεκατέσσερα χέρια, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί ως απόδειξη για την άποψη ότι η εγγραμματοσύνη δι' αντιπροσώπου ήταν ευρέως διαδεδομένη στους Αθηναίους πολίτες. Η παρατήρηση ότι οι συντάκτες των οστράκων έχουν προσαρμόσει τον αριθμό και το μέγεθος των γραμμάτων της επιγραφής στο μέγεθος κάθε οστράκου μειώνει την ισχύ του επιχειρήματος του Μπρονήρ που βασίζεται στις ομοιότητες στα σχήματα των γραμμάτων. Αυτή η εξατομικευμένη αντίληψη του χώρου σε συνδυασμό με την ανακόλουθη ορθογραφία φανερώνει ότι πολλά χέρια, σχεδόν τόσα όσα και τα όστρακα, παρήγαγαν τα όστρακα της Ακρόπολης.

Όμως, οι σύντομες επιγραφές των οστράκων δεν καταδεικνύουν το επίπεδο ικανότητας γραφής ή κατανόησης που επικρατούσε στους Αθηναίους του 5ου αιώνα. Δεν μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε αν οι χαρακτες τους ξεπερνούσαν το επίπεδο της βασικής εγγραμματοσύνης. Γι' αυτό, στο Κεφάλαιο 4, εστιάζω στις επίσημες επιγραφές με μεγαλύτερα κείμενα. Παρόλο που

³⁹ Γνωστή και ως «έμμεση εγγραμματοσύνη»: Browning 1993, σ. 72· ή «εγγραμματοσύνη από δεύτερο χέρι»: Harris 1989α, σ. 35· D.J. Thompson 1994, σ. 73.

⁴⁰ Πρβλ. Jeffery 1990, σ. 63.

στην πλειονότητά τους είναι ιδιαίτερες αποσπασματικές, μπορεί να μας επιτρέψουν να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τη γλωσσική ικανότητα των συντακτών τους (δείτε επίσης Κεφάλαιο 5, «Επίπεδα εγγραμματοσύνης»). Το βιβλίο του Χάρρις έλαβε από κάποιον κριτικό τον έπαινο ότι δεν προσπαθεί να «προχωρήσει πέρα από τα δεδομένα»,⁴¹ αλλά ο ίδιος ο Χάρρις γράφει ότι «η αδυναμία της βιβλιογραφίας σε αυτό το θέμα είναι ότι δεν κάνει καμία ευφάνταστη προσπάθεια να λάβει υπόψη της τα γραπτά υλικά που δεν διασώθηκαν». Στο Κεφάλαιο 4, ανταποκρίνομαι σε αυτήν την πρόκληση και κάνω μια «ευφάνταστη προσπάθεια»⁴² να ανακαλύψω τα «πρωταρχικά έγγραφα εργασίας»⁴³ των αθηναϊκών συμβουλίων και αξιωματούχων, τα οποία ήταν γραμμένα σε ξύλινες, ασβεστωμένες ή κερωμένες πινακίδες. Η εγγραμματοσύνη φαίνεται να διαποτίζει πολλούς τομείς της δημοκρατικής διοίκησης.

Όμως, ποιος συνέτασσε τα διάφορα διοικητικά έγγραφα; Υπάρχει κάποια απόδειξη ότι η εγγραμματοσύνη ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Αττική; Οι επιγραφές και τα όστρακα γράφονταν, διαβάζονταν και γίνονταν κατανοητά από τους ανθρώπους με περιορισμένα μέσα; Αυτά είναι ερωτήματα ζωτικής σημασίας για την κατανόηση της αθηναϊκής εγγραμματοσύνης από κοινωνικοπολιτική σκοπιά. Ένα βασικό ζήτημα είναι η συμμετοχή των απλών πολιτών στη Βουλή (μια ιδέα που έχει συναντήσει την αντίσταση πολλών ειδικών), όπου οι διάφορες πρακτικές γραφής και ανάγνωσης απαιτούσαν από τους ανθρώπους να μπορούν να κατανοούν πολύ παραπάνω από το να αναγνωρίζουν απλώς τα γραπτά σημεία που αντιστοιχούν στους ήχους της προφορικής γλώσσας. Η άποψή μου είναι ότι η προβουλευτική λειτουργία

⁴¹ Cornell 1991, σ. 7.

⁴² Harris 1996, σ. 61· πρβλ. Connor 1974, σ. 34.

⁴³ Όρος δανεισμένος από Davies 1994, σ. 207.

της Βουλής παρείχε το πλαίσιο στο οποίο οι απλοί πολίτες ανέπτυσαν λειτουργική εγγραμματοσύνη (Κεφάλαιο 5).

Δεδομένου του χαρακτήρα των πηγών μας, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα πόσοι μεταξύ των απλών πολιτών ήταν εγγράμματοι, ημиеγγράμματοι ή αναλφάβητοι. Παρ' όλα αυτά, το ερώτημα παραμένει, και η απάντηση που δίνεται αφορά τον τρόπο που αξιολογούμε την ποιότητα και τον χαρακτήρα της αθηναϊκής δημοκρατίας και του αθηναϊκού πολιτισμού.